

БОЈАН М. ЈОВИЋ*
Институт за књижевност и уметност
Београд

БАХТИНОВА ТЕОРИЈА ХРОНОТОПА И ПРОУЧАВАЊЕ УТОПИЈЕ

Рад разматра претпоставке учења о хронотопу у делу Михаила Бахтина и њихов однос према моделу утопијског књижевног света. Бахтин описује разноврсне књижевне хронотопе (авантуристички, идилични, фолклорни хронотоп, хронотоп раскршћа, трга, итд.) доводећи их у везу са поетикама различитих тренутака у развоју европског романа. Са друге стране, он не употребљава синтагму „утопијски хронотоп” као ознаку за посебну врсту књижевне стварности или жанра, без обзира на то што у његовој мисли и пре хронотопских анализа постоји јасна свест о утопији и особеностима уметничког обликовања које подразумева, праћена другачијим именовањем и размишљањем о њеном значају за историју романа. У раду се даље разматрају модалитети утопије код Бахтина – „класичне” утопије; раблеовске карневалске утопије; образовног романа (од Ксенофонтове *Кироидеје* преко француских и немачких просветитеља). На крају се даје кратак преглед примене бахтиновског концепта хронотопа у савременим истраживањима утопије и дистопије.

Кључне речи: М. М. Бахтин, хронотоп, утопија, карневал, образовни роман.

И поред тога што је хронотопска анализа романескних структура један од темеља Бахтиновог аналитичког приступа,¹ и што је, у мери у којој утиче на динамику развоја књижевности, посебно романа, феномен утопије и утопизма у многим приликама предмет успутних или подробнијих разматрања,² синтагме „утопијски хронотоп”, односно „хронотоп утопије” не појављују се нити на једном месту. Разлоге изостанка терминолошко-мето-

* bojan.jovic@ikum.org.rs; userx64@gmail.com; ORCID: 0000-0002-6195-919X

¹ Уз питања хетероглосије, полифоније, дијалогизације, карневализације (Анђелковић 2017: 44–53).

² Бахтин на једном месту најављује и анализу значаја утопије у историји романа (Бахтин 2012: 198), до које, међутим, никада није дошло.

долошког прожимања ова два правца³ истраживања требало би потражити како у историјату примене одговарајућих појмова, тако и њиховој употреби и значењу.⁴

* * *

У Бахтиновој мисли занимање за утопију претходи оном за хронотоп – руски се теоретичар дотиче утопијске проблематике крајем двадесетих година прошлог века, у вези са поетиком Фјодора Достојевског, при чему се одређује према утопијској традицији и одговарајућем моделу обликовања у филозофији и у књижевности. Класични утопизам се том приликом критикује као пример идеолошког стваралаштва заснованог на монолошком принципу, који полаже право на истину и потискује било какво узајамно деловање свести, онемогућавајући и суштински дијалог. Индивидуални погледи, колектив и разноликости творачких снага свде се и потчињавају једној јединственој свести – духу нације, народа, историје, док се оно што се не подаје таквоме свођењу одбацује као случајно и небитно (Bahtin 1967: 140). Поред критике традиционалног утопизма Бахтин истиче и другу, позитивну страну утопијског потенцијала, проистеклу из тумачења карневала као нарочитог облика народног празника и празничности, феномена који добија једно од средишњих места у целини његове мисли. „Суштаствен и дубок смисаони садржај” (Bahtin 1978: 15) празника уопште, праћен одговарајућим погледом на свет, према Бахтину не зависи од организације и усавршавања процеса друштвеног рада, „игре у раду”, односно одмора или предаха у раду, и добија празнички карактер повезивањем са духовно-идеолошком сфером постојања. „Празничност” не проистиче из света средстава и неопходних услова, већ из света виших циљева човекове егзистенције, то јест из света идеала (Исто).⁵

³ Варијације појмова „хронотоп”, односно „утопија” јављају се неколико стотина пута.

⁴ Тешкоћу при томе представља непоклапање писања и објављивања Бахтинових радова, као и мноштво необјављене рукописне грађе, што доводи до преплитања идеја и не сасвим јасне хронологије њиховог настанка.

⁵ Празник се одликује суштинским односом према времену. У његовој основи увек је одређена и конкретна концепција природног (космичког), биолошког и историјског времена. При томе су празници у свим етапама свог историјског развитка били у вези са кризним, преломним тренуцима у животу природе, друштва и човека. Управо тренуци смрти и препорода, смена и

Посебност времена карневала у односу на службене празнике Бахтин види у преокретању,⁶ односно укидању хијерархијских односа средњовековног феудалног система и крајње сталешке и цеховске подељености људи у обичном животу. Док званични празници наглашавају друштвене разлике и предвиђају места и учешће у складу са њима, за време карневала се сви учесници сматрају једнаким. На карневалском тргу влада посебан облик слободног, фамилијарног контакта међу људима, обележеног карневалским смехом,⁷ који као да омогућава поновно рађање човека за нове, чисто људске односе. Отуђеност привремено нестаје, човек се враћа самом себи и осећа се као човек међу људима. Истинска човечност у односима, по Бахтиновом мишљењу, није само ствар фантазије или апстракција већ се реално остварује и спознаје у живом, материјално-чулном контакту. Идеално-утопијско и реално се привремено стапају у јединственом својеврсном карневалском односу према свету. Овакво сједињење одражава се и у облицима озбиљно-смешне књижевности, прожетим карневалским фолклором и осећањем света, при чему један од њених најважнијих жанрова, менипска сатира, често органски укључује у себе елементе социјалне утопије, понекад прерастајући у утопијски роман (Bahtin 1967: 181).

Хронотопске анализе Бахтин уводи у разматрање књижевности у другој половини 1930-их, када формулише одговарајуће термине у два већа рада. Најпре се, у рукописном *Роман воспитания и его значение в истории реализма* (1936–1938), појављују варијанте „хронотоп“/„хронотопи“, али се оне употребљавају без подробнијег одређења. У другом раду из овог раздобља, посвећеном стварности обликованој у књижевности, *Формы времени и*

обнављања, који су у празничком схватању света увек најважнији, у конкретним формама појединих празника стварају специфичну празничност празника (Bahtin 1978: 15–16).

⁶ Обредном игром фамилијарних контаката, мезалијанси, скандала, преоблачења, лакрдијашког крунисања и свргавања краља, профанацијом... (Bahtin 1967: 186–191).

⁷ Допуштање смеха праћено је истовременом дозволом месојеђа и полног живота (Bahtin 1978: 93), стога су слике једења нераздвојиво повезане са сликама тела и са сликама полне моћи (плодности, раста и хране) (Исто: 296). Ову карневалску раскалашност и прекомерност Бахтин и изричито повезује са утопијом: „изобиље као моменат карневалске утопије“ (Bahtin 1967: 189).

хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике (1937–1938), Бахтин на неколиким местима образлаже уведени концепт. При анализи историјског развоја књижевности, оцртаног кроз тумачење различитих жанровских облика европског романа, он износи запажања о природи хронотопа, праћена конкретним књижевним примерима који указују на различите видове, односно нивое појаве. У другим радовима сродне тематике, међутим, употреба термина практично је занемарљива (Holquist 2002: 109).

У расправама о роману Бахтин пре свега одређује порекло концепта, указујући да појам „хронотоп” потиче из природних наука – као матичне дисциплине наводе се математика (Минковски), физика (Ајнштајн) и биологија (Ухтомски).⁸ Преношењем у науку о књижевности хронотоп губи своје изворно значење и употребљава се готово метафорички (Bahtin 1989: 195), означавајући пре свега семантички обележену узајамну везу временских и просторних односа, уметнички освојених у књижевности (Исто: 193), у складу с разликовањем реалних, историјских хронотопа и одређених њихових аспеката који се појављују у књижевноуметничким делима.

Као књижевна категорија, хронотоп за Бахтина има темељно жанровско значење: књижевни се жанрови и жанровски облици (превасходно романескни) одређују хронотопом, при чему одлучујућу важност добија његова временска страна. Конкретно историјско време условљава настанак жанрова, чије се постојање и дејство, међутим, не везују искључиво за време настанка. Опстајањем кроз традицију књижевних облика који су изгубили плодотворно и одговарајуће значење, у књижевности се сустичу појаве из крајње различитих времена. То пак доводи до значајног усложњавања књижевно-историјског процеса, дајући хронотопима и својеврсну типолошку постојаност (Исто: 372).

Уметнички обликовано време-простор према Бахтину подједнако условљава и садржину и облик дела, тј. и формалне је и садржинске природе. Уз то, овај појам у великој мери одређује и лик човека у књижевности, будући да су суштинске јунакове црте нужно повезане са особеностима времена и простора у делу (Исто: 194).

У анализи развоја различитих жанровских облика европског романа Бахтин разматра неколике врсте хронотопа, почев од грчког романа искушења, преко авантуристичког романа са темом

⁸ Философске основе идеје хронотопа Бахтин тражи кроз суочавање са Кантовим идејама (Bahtin 1989: 194).

из свакодневног живота, (ауто)биографског романа, витешког романа, све до Раблеовог романа. При томе обухвата неколике равни хронотопа, у распону од највише, која се усмерава на обједињавајуће начело времена и простора у делу и обухвата сразмерно ограничен број особина које се примењују на целину текста, па све до елементарног нивоа, где хронотопи добијају улогу мотива или функције са сижејним значајем, представљајући „организационе центре основних сижејних догађаја романа” (Исто: 379).

Идеја хронотопа примењује се на практично све области и равни: хронотопи се могу укључивати један у други, постојати упоредо, преплитати се, смењивати, суочавати, супротстављати се или бити у сложенијим узајамним односима, ван граница међусобно повезаних хронотопа. Реч је о дијалошким односима, који не спадају у свет приказан у делу, нити у један од његових хронотопа: дијалог је надређена категорија изван приказаног света иако не и изван света у целини, будући да улази у свет аутора, извођача, као и у свет слушалаца и читалаца (Исто: 382).

Укупна дијалошка корелација хронотопа тиме се укључује у комуникациони систем аутор–дело–читалац–свет, који је такође хронотопичан. Као коначни резултат развија се крајње сложена значењска мрежа коју је тешко формализовати, поготово ако је реч о различитим областима и нивоима време-простора (Исто).

И након увођења хронотопа у књижевна проучавања, Бахтин, међутим, у даљим разматрањима утопијске проблематике не користи синтагму „утопијски хронотоп”. Опет, специфичном виђењу карневала и карневализације књижевних облика додаје у својим разматрањима још једно оригинално виђење утопије, везано за схватање развоја књижевних ликова у образовном роману. Формирање јунака у овој прозној врсти пре свега везује за историјским временом одређено искуствено, реално и реалистичко окружење, „основу света”, који је или статичан, довршен и стабилан, или се развија уводећи историјску будућност као снажну организациону силу. У овом другом случају се у роману васпитања у пуној мери испољавају проблеми стварности и могућности човека, слободе и нужности, и проблем стваралачке иницијативе, будући да се принципи света мењају, условљавају и одговарајуће промене човека, који одраста заједно са светом, и одражавају у себи његов историјски развој (Бахтин 2013: 21).

Овде се нуди још једно решење идеала нове личности који условљава њен развој, у коме је структура будућности уместо историјским временом одређена утопијским идеалом („утопијско време“). Разрађује га, оцртавајући развојну линију просветитељских замисли од антике до модерног доба, при чему посебну пажњу посвећује Ксенофоновом делу *Кироидегија* (*Васишшање Кира*), наглашавајући важност његове везе са утопијом и називајући га „првим утопијским романом“ (Бахтин 2012: 197). Повезаност са утопијом, по Бахтиновом мишљењу, превазилази границе Ксенофоновог дела и битна је за све праве васпитне романе, будући да прогресивна идеја васпитања, касније својствена просветитељству, подразумева идеју васпитања суштински нове особе. Као таква, она је у супротности са духом традиције, древне храбрости итд., карактеристичним за „реакционарне правце грчке мисли“ (Исто).⁹

Нова је особа по Бахтину повезана са структуром будућности, са одређеним нарочитим „утопијским временом“, које је, с обзиром да раскида везу са историјском садашњошћу и прошлошћу, различито од историјске будућности; у њему је прекинут спој нужности и слободе, стварности и неопходности, разума и историје. „Нови човек“ у раним образовним романима садржи црте апстрактне природе човечности, које указују на неспособност да се човечанство у човеку повеже са конкретним историјским одређењима, са стварним активностима или конкретним друштвеним положајем. Историјско време, у коме се одвијају догађаји у роману и формирање јунака, допуњава се утопијским временом, јединим у коме се могу остварити идеали успостављеног и прочишћеног јунака. Према Бахтиновом мишљењу, постанак хероја обликованог утопијским идеалом или временом, када се оконча, не даје му место у историјској стварности, и стога он мора да се испољи и почне да гради одговарајући утопијски живот (нпр. као пустињак, односно у ненасељеној земљи). Нови човек, од-

⁹ Бахтин у кратким цртама назначавачу и везу француског хуманизма и Раблеа, најављујући анализу елемената образовног романа у *Гаріаншуи* и *Паншаируелу* и (Раблеове) утопије засноване на фолклорном материјалу. Иако код Раблеа постоји образовање, нема истинског развоја личности јер нема историјског времена (мада се одбацује прошлост, оличена у историјском и стварном феудалном систему и феудално-црквеној идеологији) и сам се роман одвија у условно-утопијској садашњости, заснованој на фолклорном материјалу. „Нови човек“ се не може ставити у реалне услове историјске стварности будући да из негираних умирућих феудалних облика може само да пређе у условно утопијски свет (Бахтин 2012: 198).

гојен искуством, јесте космополитски и неисторијски и његови путеви воде до утопијске стварности. Отуда се јављају особености утопијског момента у роману садржане у просторно-временским мотивима непостојеће земље, непознатог острва, праисторијске или условно историјске прошлости, условне садашњости итд. (Исто)

Бахтин на основу наведеног изводи закључак да просветитељско формирање човечанства неизбежно одлази у ексцентричност, дивљину, у неодређену и апстрактну идилу (породичну или другу), или, у најбољем случају, људска личност постаје уметник, одлази у идеални свет стваралаштва. Човек свуда одступа од историјске стварности у утопијску будућност. Утемељена на апстрактности крајњег циља васпитања, јавља се још једна негативна особина раног романа васпитања: формирање хуманости у личности не води ближе упознавању са неким конкретним стварним колективом, већ, напротив, до њеног одвајања (или до утопијске и идиличне комуникације)¹⁰ (Бахтин 2012: 205–206).

* * *

Изостанак синтагме „утопијски хроноптоп” у Бахтиновом делу проистиче из начелног одбацивања тотализујућих/тоталитарних статичних визија у корист истинског дијалошког узајамног односа. „Традиционалне” утопије су, може се извести из основних поставки Бахтинове мисли, суштински ако не анти-хронотопске, а оно противне „утопијском времену”, до кога је Бахтину нарочито стало: оне негирају непредвидиву, отворену и временски променљиву природу људског постојања. Бахтин стога истиче форме везане за обредни феномен карневала и карневализације, и одговарајуће књижевне жанрове озбиљно-смешног, пре свих менипску сатиру – која пародира утопијску крутост кроз амбивалентни смех и препорођајни превратнички хаос. Бахтинова идеја карневала види се као наставак хроноптоа, у којој се наглашава стање „постајања” и „процес промене човека” (Althagafy 2024: 202), битно обележених утопијским моментом,

¹⁰ Уместо човека који је творац и градитељ, овде се појављује идиличан човек задовољства, игре и љубави. Природа, као да заобилази историју са њеном прошлошћу и садашњошћу, директно уступа место „златном добу”, односно утопијској прошлости која се преноси у утопијску будућност. Чиста и блажена природа уступа место чистим и блаженим људима. Жељено, идеално је овде одвојено од реалног времена и од нужности: није неопходна, само се жели.

којих нема у класичним утопијама нити идејама везаним за популарне телесно-материјалистичке слике земље изобиља.¹¹ Стога се може рећи да Бахтиново избегавање синтагме „утопијски хронотоп“ одражава његову дубљу филозофску посвећеност отворености и отпору према идеолошкој финализацији. За њега је прави „хронотоп“ увек место преображаја и могућности – особина које утопије, имплицитно или експлицитно, негирају.

Осим смеховне утопије празничне врсте, као изразито утопистичан показује се још један од Бахтинових темељних концепата – образовни/васпитни роман, који је усмерен на постајање, а не на постојање. Раст јунака је везан за временско напредовање и одношење са динамичним, вишегласним друштвом. За разлику од статичних утопијских модела, усмерених ка замишљању савршене, ванвременске друштвене организације, *Bildungsroman* почива на отворености, одражавајући Бахтиново веровање у „недовршеност“ људског искуства. Жанр образовног романа се зато види као критика усмерености утопије на непромењивост, која даје предност непрестаном развоју и прилагодљивости. Опет, ограничење унутрашњег „утопијског“ образовања често усмерава протагонисту ка спољном свету, у коме мора да гради одговарајући утопијски живот и окружење. У роману то доводи до увођења просторно-временских мотива непостојеће земље/острва, праисторијске, односно условно историјске прошлости или условне садашњости.

¹¹ Управо због особитог вредносног схватања утопије, односно утопијског времена, Бахтин није подробније разматрао примену идеје хронотопа на историјат жанра, укључујући ту и специфичну варијанту утопије, Земљу Дембелију (види Петаковић 2018). Дембелија, у којој се храна јавља као градивни елемент (расте на дрвећу, пада са неба, образује планине и реке) и где је дозвољена свака врста телесне прекомерности и слободе (рад је забрањен, уређење је анархија), учинила би се на први поглед ближа Бахтиновим погледима исказаним приликом анализе гозбених мотива. Њене претпоставке, међутим, једнако су стране Бахтину као и политичке представе онога што се сматра идеалним друштвом. И у Дембелији реч је о простору без кретања, без времена и без догађаја у свету „ван историје“ (Довгополова, Каменских 2011: 7), у коме је сваки нови тренутак у животу потпуно исти као претходни. Уместо колективне празничне светковине, слављења плодности, карневала, месних поклада и позитивног, веселог смеха (*risus paschalis*, *risus natalis*), у дембелијском претеривању владају нигилизам и празна лакомисленост, наглашава се паразитски и стерилни разврат и свакодневна опсценост, где приказ материјално-телесног света и свих његових функција потискује препородитељску народност телесних низова у карневалском слављу (Бахтин 2008: 641).

* * *

Без обзира на Бахтиново устезање да уведе утопију у свој хронотопски систем, примена хронотопа на историјат жанра у духу његове мисли не само што је могућа већ је и потенцијално плодносна. Вредносно неутрална хронотопска анализа би тако подразумевала разматрање битних састојака утопије (пре свега временско-просторних, такође и других, проистеклих из ширег заснивања појма „хронотоп“) као мисаоног модела оствареног у уметничким низовима – књижевности и другим уметностима. Хронотоп утопије морао би тако да покаже кумулативну усмереност, која би уочила и обухватила све особине неједнако и неравномерно присутне од антике до данас, уваживши дијахронијске промене нагласка са митско-религиозног на политичко-научно, у корелацији са конкретним историјским претпоставкама актуализације жанра. Хронотоп специфичан за утопију морао би тако да подразумева како њене просторно-временске димензије, тако и разноврсне митолошке, религиозне, антрополошке, социјалне, етичке и психолошке аспекте.

Историјат утопије представља изазов за хронотопску анализу: са једне стране, утопију као жанр уводи Морово дело специфичне садржине; утопијски импулс, међутим, као тежња за (књижевним) представљањем другачије/идеалне (људске) заједнице, боље или горе од искуствено познатих, односно оностраног света у дословном смислу те речи, присутан је и делатан далеко пре Моровог списка и укореењен у митско-фолклорно предање и религијски доживљај света, пре свега кроз представе острва блажених/мртвих, раја, обећане земље, итд.

У овако оцртаном (развојном) моделу, представе о Елисијуму, златном добу код Хесиода и Хомера, идеја јудео-хришћанског раја, мит о Атлантиди или „правој земљи“ из Платонових дијалога *Критије*, *Тимаја* и *Федона* по правилу су конкретизоване негде у океану или на небу, имају облик острва, државе или града, понекад и небеског тела, и датиране су или пре почетка историјског времена или после његовог краја. Долазак до утопије стога је нужно везан за особено путовање кроз простор и време, обично фантастичне врсте; често се и пука жеља за авантуром, чак и пуки стицај околности, окончава доспевањем до бољег, или пак само другачијег места, без обзира да ли путници крећу уобичајеним (брод, балон, летећа машина) или пак мање обичним (крила, птице, џиновска опруга, топ, времеплов) средствима превоза. У утопијској традицији морепловци захваћени олујом бивају насу-

кани на обале идеалне заједнице; у другим су случајевима чак бачени увис стотинама километара и претворени у ваздухопловце, и доспевају до земље у ваздуху налик на сјајно острво – до Месеца. Током времена, како се даљине које путници морају прећи на путу до утопије протежу и изван граница Земље, захтевима путовања поклања се све већа пажња, праћена настојањем да се непосредно спозна устројство свемира.¹² На тај начин, мотивски комплекс утопије повезује се и са мотивом откровења, потраге за истином или пак сазнавањем и излагањем одређене врсте темељног или езотеричног знања, које превазилази оквири утопијске заједнице или човечанства, имајући притом и одлучујући значај за њега.

На ужем плану, будући да је утопија суштински другачија од обичног света, један од обавезних састојака утопијског хронотопа јесте представљање утопијске структуре, опис најзначајнијих особина места на коме се утопија налази, њеног становништва¹³ и унутрашњег устројства. Становници утопије, људског обличја или не, увек располажу одређеним спознајама и вештинама које им омогућавају да друштво организују на начин битно другачији од уобичајеног. Утопијско знање утемељено је колико у космолошким, толико и у научно-технолошким увидима – са јачањем свести о увећању и значају научног знања и његове потенцијалне улоге у преображају друштва, утопија постаје и изразито напредна у науци и технологији, које својим непрестаним напретком дају узор и за могуће усавршавање човека и људске заједнице у целини. Развијајући се кроз историју, након померања нагласка на философска и политичка питања државе у антици и ренесанси – и кодификовања Моровим делом – утопијски модел се у модерним временима тако обогаћује и актуелним научно-технолошким и идеолошким разматрањима, као што се, по правилу, сада пројектује у далеку будућност.

Напоредо са наглашавањем будућег времена као новог природног аспекта утопије, у истраживања се уводи и утопији сродан појам – „ухронија“, као ознака за особине књижевног света посебних, „футуристичких“ особина, мање или више блиских (класич-

¹² Будући да потрагу у спољашњем свету увек прате и унутарња, духовна и душевна кретања, посебна врста путовања, такође кроз традицију присутна од античких дана, одвија се у сну или у необичним психолошким стањима, када се путник налази у екстази, делиријуму, или је на самрти. Као и спољашња, и унутрашња се авантура често одвија широким астралним пространствима, те излети ове врсте садрже и подробно разрађену астрономску страну.

¹³ Уз друге ликове који се јављају у утопији – путника/странца; жреца/тумача/чуvara.

ној) утопији. Ухронија у једном од значења представља временско „продужење” утопије – (идеални) друштвени систем у времену које још не постоји, али које ће, по свему судећи, доћи („још-не”) (Nigam 2010: 250). Тумачење ухроније као временског аспекта утопије у крајњој линији подразумева укидање или „убиство” времена („хроноцид”) као нужну последицу идеалног поретка, у коме је све устројено на најбољи могући начин и стога нема потребе за променом, а самим тим ни за историјом (Епштејн 2001: 17).

Наведено схватање ухроније, међутим, у највећој мери није суштински ново, будући да се утопија у хронотопском разматрању посматра не само просторно већ и временски, односно да се проблем времена „пре” и „после” историје – нпр. земаљског раја до пада Адама и Еве или постапокалиптичног небеског раја – нужно укључује у шире схваћени утопијски модел. Тако се „утопијски хронотоп”, као спекулативни термин изведен из бахтиновског учења, образује на основу Морове Утопије; у дати хронотоп, међутим, у потенцијалном облику укључују се и све историјски реализоване особине утопијског модела – фантастичне или реалистичне, позитивне или негативне, просторне или временске – које заједно образују парадигматски скуп утопије као суштинског „не-места”, али и „не-времена”, битно различитог у знатно широј концепцији од онога што је постулирано Моровим именовањем књижевног дела/жанра. „Памћење жанра” на тај начин омогућава да, и када се историјски услови уметничког обликовања измене, употреба мотивских елемената и структура из дате парадигме покаже „вишак значења” који призива логику целине, садржану у утопијском хронотопу.¹⁴

У конкретним проучавањима утопије након Бахтина дошло је до примера хронотопских анализа, најпре спорадичних, потом и све учесталијих. Иако све присутнија у (академским) разматрањима утопије и утопијанизма (Cottrell-Smith 2012), синтагма „утопијски хронотоп” још увек не може да се назове уобичаје-

¹⁴ Са друге стране, и сам хронотоп у књижевности чува потиснута значења научних дисциплина из којих је потекао, омогућавајући да се у разматрању конкретних појава обухвати широк спектар особина. У складу са тим, у моделу утопијског света основни моменти у разумевању одговарајућег хронотопа тражили би се како у временско-просторним, тако и у биолошко-психолошким и идејно-идеолошким својствима.

ном: њена употреба је сразмерно ретка и, тамо и где се среће, њеној оправданости, заснованости и употребљивости требало би приступити са знатном дозом опреза, будући да се по аналогiji понекад читава у изворно Бахтиново учење (Trudeau 2004: 48).

При томе се јављају и критичка мишљења која истичу да је сваки покушај употребе „утопијског хронотопа“ осуђен на неуспех због „терминолошких противуречности“ које подразумева такав спој, будући да је утопија дословно „не-место“ које занемарује другу битну компоненту хронотопа, време.¹⁵ Утопија се доживљава као одсуство било какве историјске перспективе – „равнотежа“ постојања, где нестаје линеарна перспектива време-простора, тако да утопије нису само савршено место већ и идеално време, бивајући изван уобичајених ограничења временског напредовања.

Други се пак разлог може тражити у чињеници да од деветнаестог века постоји склоност да се утопија посматра првенствено као врста друштвено-политичког промишљања, а не као књижевна врста са сопственим скупом формалних особености. Из различитих разлога него код Бахтина, разматрања класичне утопије трпела су због оваквог уског гледања, будући да ови текстови нису ни политички револуционарни нити програмски у смислу да прописују стварно преношење утопијског идеала у стваран свет (Racault 2003: 10–19).

Без обзира на почетну уздржаност, степен примене је у последњих двадесетак година постао унеколико већи и сложенији, будући да се хронотоп све чешће користи као појмовно-терминолошко средство у изучавању не само утопија позитивног већ и негативног предзнака (Ланин 1993; Шишкина 2008; Шадурский 2007). Поједине примене се одликују активацијом назначеног интерпретативног потенцијала који превазилази уобичајена ужа разматрања време-простора, повезујући их са наративним елементима и разноврсним значењским низовима унутар обликованог најширег утопијског модела света.¹⁶

¹⁵ Ово читање појма „утопија“ занемарује најпре његово истовремено значење „доброг места“ и сталну напетост између ова два значења, као и чињеницу да је временска компонента (презентизам) и даље облик темпоралности у класичним утопијама, на крају, и да је немогуће је одбацити „нераздвојивост простора и времена“, чак и у фикционалним конструкцијама које изгледају тако – једно једноставно не може постојати без другог, у нашем садашњем разумевању универзума, и утопија је стога увек „ухронија“ (Lohmann 2020: 40).

¹⁶ Попут сложених хронотопских веза између физиологије и психологије утоплана и различитих аспеката устројства њихове заједнице (Јовић 2024).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Анђелковић, Н. *Карневал идентитета*. Београд: Плато, 2017.
- Бахтин, М. М. *Собрание сочинений*. – Т. 4(1): *Франсуа Рабле в истории реализма* (1940 г.); *Материалы к книге о Рабле* (1930–1950-е гг.); *Комментарии и Приложения*. Москва: Языки славянских культур, 2008.
- Бахтин, М. М. *Собрание сочинений*. – Т. 3: *Теория романа* (1930–1961). Москва: Языки славянских культур, 2012.
- Бахтин, М. М. *Естетика језичког стваралаштва*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2013.
- Довгополова О., Каменских А. „Вводное слово.” В: *Эсхатос: философия истории в предчувствии конца истории*. Одесса: ФЛП (2011): 5–14.
- Епштејн, М. Н. „Хроноцид.” У: *Блуд рада: есеји, каталози и мали шпракшаш*. Београд: Стилос, 2001.
- Јовић, Б. „Утоплани, између пре-, транс- и постхуманизма.” У: *Пишања уметности у доба пост- и трансхуманизма*. Б. Јовић, Т. Тропин, М. Теодорски (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност (2024): 125–137.
- Ланин, Б. А. „Анатомия литературной антиутопии.” *Общественные науки и современность*, No 5 (1993): 154–163.
- Петакловић, С. „Митопоетска основа Ојиса земље Дембелије Ђуре Ферића.” *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 84 (2018): 35–46.
- Шадурский, М. И. „Литературная утопия: к вопросу о теории жанра.” В: *Литература XX века: итоги и перспективы изучения. Материалы Пятых Андреевских чтений*. Н. Н. Андреевой, Н. А. Литвиненко, Н. Т. Пахсарьян (ред.). Москва: Экон-Информ (2007): 30–37.
- Шишкина, С. Г. „Литературная антиутопия: к вопросу о границах жанра.” *Вестник гуманитарного факультета ИГХТУ*, 2 (2008): 199–208.

*

- Althagafy, R. “Chronotope of Utopia: a Bakhtinian Reading in George Orwell’s *Animal Farm* (1945).” *Anafora*, XI/1 (2024): 197–222.
- Bahtin, M. M. *Problemi poetike Dostojevskog*. Beograd: Nolit, 1967.
- Bahtin, M. M. *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*. Beograd: Nolit, 1978.
- Bahtin, M. M. *O romanu*. Beograd: Nolit, 1989.
- Cottrell-Smith, C. “The Island Utopia and the Chronotope: Temporal Distortion in Utopian Fiction of the Renaissance.” *Bristol Journal of English Studies*, Issue 1 (Summer 2012): 1–13.
- Holquist, M. *Dialogism: Bakhtin and His World*. London: Routledge, 2002.
- Lohmann, S. E. *The Edge of Time: The Critical Dynamics of Structural Chronotopes in the Utopian Novel*. Doctoral Thesis Submitted for the Award

- of Doctor of Philosophy Department of English Studies Faculty of Arts and Humanities Durham University, 2020. <<http://etheses.dur.ac.uk/13646/>>.
- Nigam, A. "The Heterotopias of Dalit Politics: Becoming-Subject and the Consumption Utopia." In: *Utopia/Dystopia Conditions Of Historical Possibility*. M. D. Gordin, H. Tilley and G. Prakash (eds.). Princeton and Oxford: Princeton University Press (2010): 250–276.
- Racault, J.-M. *Nulle part et ses environs: Voyage aux confins de l'utopie littéraire classique (1657–1802)*. Paris: Presses Paris Sorbonne, 2003.
- Trudeau, J. T. "Jack Kerouac's Spontaneous America: A Performance Genealogy of the Postwar Avant-Garde." *KALEIDOSCOPE*, Vol. 3 (Fall 2004): 43–62.

Бојан М. Јовић

ТЕОРИЈА ХРОНОТОПА М. М. БАХТИНА И ИЗУЧЕНИЕ УТОПИЈИ

Резюме

В статье рассматриваются предпосылки учения о хронотопе в работах Михаила Бахтина и их отношение к модели утопического литературного мира. Бахтин описывает различные литературные хронотопы (авантюрный, идиллический, фольклорный хронотоп, хронотоп перекрестка, площади и т.д.), связывая их с поэтикой различных этапов развития европейского романа. С другой стороны, он не использует синтагму «утопический хронотоп» как обозначение для особого типа литературной реальности или жанра, несмотря на то, что в его мысли, даже до хронотопического анализа, присутствует четкое осознание утопии и особенностей художественного оформления, которые она подразумевает, сопровождаемое различными наименованиями и размышлениями о её значении для истории романа. В работе также рассматриваются модальности утопии у Бахтина – «классические» утопии; раблезианские карнавальные утопии; роман воспитания (от «*Киропедии*» Ксенофонта до французских и немецких просветителей). В заключение приводится краткий обзор применения бахтинского концепта хронотопа в современных исследованиях утопии и антиутопии.

Ключевые слова: М. М. Бахтин, хронотоп, карнавал, (анти)утопия, ухрония, роман воспитания.